PRACE NAUKOWE UNIWERSYTETU EKONOMICZNEGO WE WROCŁAWIU
RESEARCH PAPERS OF WROCŁAW UNIVERSITY OF ECONOMICS nr 492 • 2017

Społeczne gospodarowanie ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

Małgorzata Błażejowska
Politechnika Koszalińska
e-mail: blazejowska@op.pl

WSPÓŁPRACA MIĘDZYSEKTOROWA PODMIOTÓW EKONOMII SPOŁECZNEJ W WOJEWÓDZTWIE ZACHODNIOPOMORSKIM

CROSS-SECTORAL COOPERATION OF SOCIAL ECONOMY ENTITIES IN THE WESTERN POMERANIAN VOIVODESHIP

DOI: 10.15611/pn.2017.492.01
JEL Classification: O17, P13

Streszczenie: Celem artykułu jest diagnoza liczebności istniejących w województwie zachodniopomorskim podmiotów ekonomii społecznej z podziałem na zarejestrowane, istniejące i aktywne; przedstawienie zakresu współpracy międzysektorowej tych podmiotów z organami samorządowymi, organizacjami pozarządowymi, podmiotami ekonomii społecznej, ośrodkami ekonomii społecznej, sektorem biznesu i nauki oraz wzajemnych potrzeb i oczekiwań. Spośród 800 zarejestrowanych jednostek 83% faktycznie istnieje, a tylko 64% jest aktywnych. Badane podmioty najczęściej współpracują z sektorem biznesu, jednostkami samorządu terytorialnego i organizacjami pozarządowymi, a najrzadziej z sektorem nauki. Największą aktywność wykazują KIS-y i CIS-y, a najmniejszą spółdzielnie. Okazało się, że wzajemne potrzeby i oczekiwania przedstawicieli ekonomii społecznej, sektora nauki i biznesu są ze sobą wzajemnie skorelowane, co stanowi szansę na nawiązanie partnerstwa.

Słowa kluczowe: współpraca międzysektorowa, podmioty ekonomii społecznej, sektor biznesu, sektor nauki.

Summary: The purpose of this article is to diagnose the numbers of existing in the West Pomeranian Voivodeship social economy entities divided into registered, existing and active ones, presenting the scope of cross-sectoral cooperation of these entities with self-government bodies, non-governmental organizations, social economy entities, social economy centers, business and science and mutual needs and expectations. Out of the 800 registered entities, 83% exist and only 64% are active. The surveyed entities most often cooperate with the business sector, local self-government units and non-governmental organizations, and least often with the science sector. The greatest activity is shown by KISs and CISs and the smallest by co-operatives. It turns out that the mutual needs and expectations of the representatives of social economy, science and business are correlated with each other, which is the chance to establish partnership.

Keywords: cross-sectoral cooperation, social economy entities, busienss sector, science sector.

1. Wstęp

Ekonomia społeczna w Krajowym Programie Rozwoju Ekonomii Społecznej definiowana jest jako sfera aktywności obywatelskiej, która przez działalność ekonomiczną i działalność pożytku publicznego służy: integracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych marginalizacją społeczną, tworzeniu miejsc pracy, świadczeniu usług użyteczności publicznej (na rzecz interesu ogólnego) oraz rozwojowi lokalnemu [Krajowy Program Rozwoju.... s. 14]. Ważną rolę w jej rozwoju odgrywa szeroko rozumiana współpraca międzysektorowa podmiotów ekonomii społecznej z sektorem biznesu, nauki, administracji i międzybranżowa. Jest to działanie przynoszące liczne obopólne korzyści wszystkim wymienionym jednostkom. Wspólne wsparcie, wymiana doświadczeń i wiedzy między partnerami zapewniają szanse na budowanie trwałych relacji. Ważne jest, aby współpraca miała charakter stały, planowy i systemowy. Istnieje możliwość wspólnego występowania o dodatkowe formy finansowania zwiększające zakres prowadzonej działalności. Podejmowanie międzysektorowych inicjatyw jest istotne z dwóch powodów. Po pierwsze, wzmacniają partnerów, ugruntowują ich wartości konstytutywne oraz umacniają konkurencyjność na rynku, a po drugie, stwarzają warunki do podjęcia dialogu pomiędzy różnymi grupami interesariuszy. W konsekwencji partnerstwa międzysektorowe mogą mieć pozytywny wpływ na harmonijny rozwój gospodarki, a także budowanie spójności społecznej [Kaliszewska 2012, s. 26].

Celem artykułu jest diagnoza liczebności istniejących w województwie zachodniopomorskim podmiotów ekonomii społecznej (PES) z podziałem na zarejestrowane, istniejące i aktywne; przedstawienie zakresu współpracy międzysektorowej tych jednostek z organami samorządowymi, organizacjami pozarządowymi, podmiotami ekonomii społecznej, ośrodkami ekonomii społecznej, sektorem biznesu i nauki oraz określenie wzajemnych potrzeb i oczekiwań.

2. Metody badawcze

W artykule wykorzystano wyniki badań zrealizowanych przez Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość i Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Przedsiębiorstwo Społeczne sp. z o.o. na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Zachodniopomorskiego w ramach projektu pozakonkursowego „Ekonomia społeczna kluczem do sukcesu", współfinansowanego ze środków Regionalnego Programu Operacyjnego województwa zachodniopomorskiego na lata 2014-2020. Badanie zostało przeprowadzone na początku 2017 r. W celu uzyskania wiarygodnych wyników ekspertyzy i udzielenia wyczerpujących odpowiedzi na założone pytania badawcze zastosowano triangulację metod badawczych oraz triangulację perspektyw badawczych. W badaniu tych samych zagadnień wykorzystano jednocześnie różne metody badawcze, co pozwoliło uchwycić różne aspekty badanego przedmiotu oraz wykorzystać mocne strony każdej metody przy wzajemnej neutralizacji ich słabości. W badaniach uczestniczył zespół

ekspercki, a nie jedna osoba, czego wynikiem jest bogatszy i bardziej wiarygodny wynik ekspertyzy. Posłużono się metodą analizy danych zastanych, indywidualnym wywiadem pogłębionym, wywiadem internetowym oraz wspomaganym komputerowo wywiadem telefonicznym. W badaniach wzięto pod uwagę bardzo szerokie spektrum podmiotów ekonomii społecznej funkcjonujących w województwie zachodniopomorskim. Łącznie badanie dotyczyło 805 podmiotów, w tym: 10 centrów integracji społecznej (CIS), 19 klubów integracji społecznej (KIS), 60 spółdzielni socjalnych, 30 warsztatów terapii zajęciowej (WTZ), 4 zakładów aktywności zawodowej (ZAZ), 31 spółdzielni pracy, 9 spółdzielni inwalidów i niewidomych oraz 642 organizacji pozarządowych (fundacji i stowarzyszeń), ale tylko prowadzących działalność gospodarczą.

W ramach tego samego programu zleceniodawca badań zorganizował seminarium, które odbyło się 8.03.2017 r. w ZAZ „Centralna Kuchnia" w Stargardzie. Jego uczestnikami byli przedstawiciele podmiotów ekonomii społecznej, organów samorządowych, biznesu i nauki. Efektem prac zespołowych są wnioski, na które autorka artykułu powołuje się w swoim opracowaniu.

3. Podmioty ekonomii społecznej w województwie zachodniopomorskim

Przystępując do badań, zakładano, że w województwie zachodniopomorskim występuje ponad 800 podmiotów ekonomii społecznej. W toku badania liczba ta została w kilku etapach zweryfikowana. Jak wynika z poniższego zestawienia (tab. 1), w niektórych przypadkach występują duże rozbieżności pomiędzy liczbą podmiotów zarejestrowanych, istniejących i aktywnie funkcjonujących na terenie województwa zachodniopomorskiego. Taka sytuacja nie występuje tylko w przypadku warsztatów terapii zajęciowej, zakładów aktywności zawodowej oraz spółdzielni inwalidów i niewidomych. Najwięcej rozbieżności dotyczy spółdzielni. Na 57 figurujących w Krajowym Rejestrze Sądowym spółdzielni pracy aż o 75% mniej faktycznie istnieje, czyli 14, a aktywnych jest 13. Analogiczny *casus* występuje w spółdzielniach socjalnych. Z 60 zarejestrowanych podmiotów istnieje tylko 75%, a aktywna jest zaledwie co trzecia (19). Znaczące przekłamanie między stanem istniejących i aktywnych jednostek odnotowano również w przypadku stowarzyszeń i fundacji. Na 249 zarejestrowanych fundacji istnieje 240, ale aktywnych jest tylko 67%. W przypadku stowarzyszeń na 370 zarejestrowanych istnieje faktycznie 82%, natomiast aktywnych jest 256, czyli 69%. W przypadku CIS-ów i KIS-ów dane też nie pokrywają się całkowicie, ale nie są już tak zaskakujące. Na 11 zarejestrowanych CIS-ów 10 faktycznie istnieje, a o dwa mniej, czyli 8, jest aktywnych. W przypadku KIS-ów zarejestrowanych i istniejących jest 13, a 11 faktycznie prowadzi działalność.

Według stanu na dzień 31.01.2017 r. łącznie w województwie zachodniopomorskim było zarejestrowanych 800 podmiotów ekonomii społecznej, istniało 666, a aktywnych było tylko 508. Uwagę przykuwa mała liczba podmiotów faktycznie

Tabela 1. Zestawienie podmiotów ekonomii społecznej w woj. zachodniopomorskim w 2017 r.

Rodzaj podmiotu	Liczba zarejestrowanych	Liczba istniejących	Liczba aktywnych
Centrum integracji społecznej	11	10	8
Klub integracji społecznej	13	13	11
Spółdzielnie socjalne	60	45	19
Warsztaty terapii zajęciowej	27	27	27
Zakłady aktywności zawodowej	4	4	4
Spółdzielnie pracy	57	14	13
Spółdzielnie inwalidów i niewidomych	9	9	9
Fundacje	249	240	161
Stowarzyszenia	370	304	256

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych z publikacji *Ekspertyza dotycząca stanu i potrzeb ekonomii społecznej w woj. zachodniopomorskim*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Przedsiębiorstwo Społeczne sp. z o.o., Szczecin 2017.

działających w stosunku do liczby podmiotów zarejestrowanych. Przyczyną braku aktywności wśród istniejących jednostek może być np. tymczasowy brak projektów do realizacji. Wszystkie wymienione podmioty, mimo że prowadzą działalność gospodarczą, nie mają możliwości jej zawieszenia w okresie braku aktywności. Taki przywilej dotyczy tylko przedsiębiorców niezatrudniających pracowników, zgodnie z treścią art. 14 ustawy o swobodzie działalności gospodarczej [Ustawa z 2 lipca 2004]. W przypadku podmiotów ekonomii społecznej, takich jak spółdzielnie, spółdzielnie socjalne, fundacje i stowarzyszenia, wymagana jest obligatoryjna rejestracja w Krajowym Rejestrze Sądowym. Wykreślenie z tego rejestru podmiotów, które zaprzestały prowadzenia działalności gospodarczej, wcale nie jest proste i tanie. Istnieje obowiązek przeprowadzenia kosztownego postępowania likwidacyjnego. Trudna i długotrwała procedura przyczynia się do zaniechania tego działania wśród podmiotów ekonomii społecznej i daje odpowiedź na pytanie, dlaczego tak wiele instytucji jest zarejestrowanych, a już nie funkcjonuje.

4. Zakres współpracy międzysektorowej

Zasada partnerstwa opiera się na uwzględnieniu swoistego rodzaju pluralizmu. W odniesieniu do polityki społecznej oznacza to zaangażowanie różnych sektorów w kreowanie nowego modelu polityki społecznej, co umożliwia przezwyciężenie

sektorowych ograniczeń i wykorzystanie posiadanego potencjału, bez których realizacja idei i zasady zrównoważonego rozwoju nie byłaby możliwa [Rymsza, Hryniewiecka, Derwich 2004, s. 180]. Stan wzajemnych relacji pomiędzy sektorami obrazuje deklaracja braku współpracy badanych podmiotów z poszczególnymi instytucjami (tab. 2). Z przeprowadzonych badań wynika, że wszystkie podmioty w nich uczestniczące najczęściej współpracują z firmami prywatnymi. Ich aktywność jest bardzo wysoka. Co najmniej 2/3 respondentów nawiązało kooperację z prywatnymi przedsiębiorcami przede wszystkim w zakresie wspólnych działań biznesowych. Należy zaznaczyć, że w badaniach brały udział tylko podmioty prowadzące działalność gospodarczą, zatem wynik ten nie jest zaskakujący, gdyż wiąże się z zawieranymi wspólnie transakcjami.

Tabela 2. Deklaracja braku współpracy badanych podmiotów z poszczególnymi instytucjami

Wyszczególnienie	Spółdzielnie	Fundacje	Stowarzyszenia	CIS i KIS	WTZ
Podmioty ekonomii społecznej	57,89%	30,61%	26,85%	31,25%	23,81%
Jednostki samorządu terytorialnego	52,63%	36,73%	15,74%	0%	19,05%
Ośrodki wsparcia ekonomii społecznej	57,89%	48,98%	87,96%	31,25%	61,90%
Firmy prywatne	36,84%	38,78%	33,33%	37,50%	38,10%
Uczelnie wyższe	89,47%	38,78%	80,56%	87,50%	71,43%
Organizacje pozarządowe	47,37%	18,37%	19,44%	12,50%	19,05%
Inne	89,47%	61,22%	95,37%	81,25%	80,95%

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych z publikacji *Ekspertyza dotycząca stanu i potrzeb ekonomii społecznej w woj. zachodniopomorskim*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Przedsiębiorstwo Społeczne sp. z o.o., Szczecin 2017.

We wszystkich podmiotach poza fundacjami (38,78%) rzadkością są przedsięwzięcia przeprowadzane wspólnie z uczelniami wyższymi.

Pełną współpracę z jednostkami samorządu terytorialnego wykazały CIS-y i KIS-y. Wynika to z faktu, że organy samorządowe są ich współzałożycielami, a urzędy pracy pośrednikami. Jednostki te mają więc ze sobą nieustanny kontakt, co wynika z zapisów ustawowych i statutowych. W świetle prawa władze lokalne mogą dotować podmioty społeczne, wspomagać ich działania oraz zlecać wykonanie zadań własnych. Z organami samorządowymi również dobrze kooperują WTZ (19,5%) oraz stowarzyszenia (15,74%). W najmniejszym stopniu rozwija się współpraca ze spółdzielniami (52,63%). Świadczy to o niewykorzystanym potencjale,

gdyż spółdzielnie, w tym socjalne, poprzez swoje funkcje i możliwości rozwojowe są istotnym partnerem dla samorządu przede wszystkim w zakresie świadczenia usług społecznych [Schimanek 2015, s. 4].

W przypadku organizacji powołanych specjalnie do wspierania ekonomii społecznej, czyli OWES-ów, bardzo rzadko współpracują z nimi stowarzyszenia (87,96%), a najczęściej CIS-y i KIS-y (31,25%), i jest to głównie pomoc w zakresie doradztwa oraz szkoleń, np. na temat możliwości ubiegania się o dofinansowanie. W przypadku pozostałych podmiotów tylko co drugi wykazywał się aktywnością w zakresie rozwijania wzajemnych relacji. Źródła finansowania stowarzyszeń oraz sposoby ich działania wykazują, że stosunkowo rzadko postrzegają się one jako PES, a w związku z tym nie widzą potrzeby kooperacji i zacieśniania więzów.

Jeżeli chodzi o zakres współpracy międzybranżowej, czyli z innymi podmiotami ekonomii społecznej, jest ona na wyrównanym poziomie we wszystkich przypadkach. Średnio ok. 2/3 podmiotów ma ze sobą kontakt. Tylko członkowie spółdzielni (57,89%) nie wykazują zainteresowania współpracą. Powodem takiego stanu jest fakt, że tylko spółdzielnie socjalne utożsamiają się z PES. Pozostałe spółdzielnie są całkowicie odizolowane od dyskursu przedsiębiorczości społecznej, nie bywają na wydarzeniach ważnych dla ekonomii społecznej i nie trafia do nich wsparcie z tego zakresu. Spółdzielnie pracy oraz inwalidów biorące udział w badaniu funkcjonują na rynku od kilkudziesięciu lat i są podmiotami nastawionymi całkowicie na działalność gospodarczą. Z ekspertyzy wynika, że spółdzielnia inwalidów zajmuje się produkcją odzieży roboczej, natomiast spółdzielnia pracy produkuje akcesoria gumowe (np. atestowane dywaniki gumowe na statki). Ich sytuacja ekonomiczna nie jest zadowalająca, gdyż ze względu na specyfikę zatrudnianych osób i przestarzały park maszynowy nie mogą sobie pozwolić na unowocześnienie produkcji (np. zmianę wzorów) lub rozszerzenie asortymentu. Gdyby miały kontakt z innymi podmiotami, które wybrnęły z podobnej sytuacji, np. uzyskując unijne dofinansowanie na innowacje, ich świadomość oraz pole działania byłyby o wiele szersze.

Często z organizacjami pozarządowymi współpracują wszystkie badane podmioty poza spółdzielniami (47,37%). Bardzo wysoki wskaźnik współpracy (tylko ok. 20% ankietowanych deklarowało jej brak) świadczy o dużym zaangażowaniu obu stron w inicjowanie i realizację wspólnych przedsięwzięć. Przykładem mogą być WTZ, których przedstawiciele podczas wywiadów podkreślali bardzo mocne powiązanie ze środowiskiem lokalnym. WTZ prowadzą bardzo otwartą politykę integracji osób niepełnosprawnych. Przejawia się ona w organizacji z lokalnymi NGO wspólnych wycieczek i imprez turystycznych, realizacji zajęć, np. ceramicznych dla młodzieży gimnazjalnej i swoich podopiecznych oraz stałej współpracy z opiekunami osób niepełnosprawnych. Podczas wywiadu uczestnicy opowiadali, że bardzo często jeżdżą do innych placówek zrzeszonych w Polskim Stowarzyszeniu na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelektualną, by najlepiej sprawdzające się rozwiązania przenieść na grunt lokalny [*Ekspertyza*... 2017, s. 76].

Poziom relacji z innymi podmiotami jest w zdecydowanej większości badanych przypadków bardzo niski (powyżej 80%). Tylko fundacje (61,22%) wykazały, że są zaangażowanie we współpracę również z innymi jednostkami poza wymienionymi w badaniu.

5. Oczekiwania i oferta interesariuszy współpracy

Efektywność kooperacji i partnerstwa międzysektorowego uzależniona jest w głównej mierze od postawy partnerów i pozytywnej korelacji między możliwymi do zaoferowania a oczekiwanymi przez poszczególne strony wartościami [Gosk, Pyrka 2008, s. 2]. Na pytanie zadane podczas seminarium podmiotom ekonomii społecznej, czego potrzebują od sektorów nauki i biznesu, uczestnicy zgodnie odpowiedzieli, że chodzi nie tylko o rzeczy oczywiste, takie jak środki finansowe oraz zamówienia, w tym uwzględniające klauzule społeczne. Oczekują również doradztwa, zwłaszcza w zakresie prawa gospodarczego, zrozumienia i tolerancji, a także zaufania, w tym wiary w profesjonalizm i jakość usług oraz oferowanych przez przedsiębiorstwa społeczne produktów. Istotne jest dla nich szeroko rozumiane wsparcie oraz otwartość na kooperację. Przedstawiciele przedsiębiorczości społecznej w swojej ofercie dla sektora nauki i biznesu dysponują kadrą, usługami i produktami. Gwarantują doświadczenie, kontakt, zaangażowanie, dobry wizerunek i możliwość samospełnienia. Ważnym etapem tworzenia skutecznego partnerstwa jest analiza aktualnej sytuacji, problemów i potrzeb społeczności lokalnej, a także określenie lokalnych zasobów i potencjałów [Lewandowska 2015, s. 17]. Przedstawiciele ekonomii społecznej stwierdzili, że spełniają ten warunek, dysponując szeroką wiedzą o społeczności lokalnej, jej potrzebach, zasobach i deficytach.

Sektor nauki i biznesu również sprecyzował swoje potrzeby. Wśród nich wymieniono: wiedzę na temat potrzeb PES, informacje o ich ofercie, możliwość uzupełnienia sektorów, możliwość realizacji własnych celów z wykorzystaniem przedsiębiorczości społecznej oraz dowartościowania się, czyli poczucia się lepiej, mając świadomość, że się komuś pomogło. Podmioty finansujące przedsięwzięcia chciałyby również otrzymać informację zwrotną na temat zainwestowanych środków oraz odczuwają potrzebę komunikacji. Oferują natomiast ze swojej strony motywację do rozwoju i jego realne możliwości, edukację, konsulting, coaching, koordynację, dobry PR, wiedzę, pieniądze, miejsca i narzędzia pracy oraz miejsce spotkań.

Jak wynika z powyższego zestawienia, między sektorami istnieje wiele wspólnych potrzeb i oczekiwań, które są skorelowane i wzajemnie się uzupełniają, dzięki czemu możliwe są trwałe relacje międzysektorowe. Wszystkie potrzeby PES znajdują odzwierciedlenie w ofercie sektora nauki i biznesu.

6. Zakończenie

Wyniki badań wskazują, że w województwie zachodniopomorskim jest zarejestrowanych 800 podmiotów ekonomii społecznej, istnieje 83% z nich, a aktywnych jest tylko 64%. Nie są to dane optymistyczne. Wynika z nich, że najważniejszym czynnikiem w funkcjonowaniu jednostek ekonomii społecznej jest zapewnienie ich trwałości. Efektywność i trwałość rozwiązań w prowadzeniu przedsiębiorstw społecznych zależy przede wszystkim od ludzi i ich wzajemnych relacji. Współpraca międzysektorowa jest w tym przypadku koniecznością. Przeprowadzone badania wyraźnie wskazują, że nie wszystkie PES funkcjonujące w badanym województwie są tego świadome. Najmniejszą aktywność w chęci współpracy wykazują spółdzielnie, natomiast najmocniej nastawione na kooperację są CIS-y i KIS-y. To jednostki ściśle powiązane z organami samorządowymi wykonującymi ich zadania zlecone i dlatego więzi są takie ścisłe. W przypadku spółdzielni, fundacji i stowarzyszeń inicjatywa musi wyjść od nich samych. Niestety, jak się okazuje, problem polega na tym, że często te organizacje nie utożsamiają się z podmiotami ekonomii społecznej i przez to wiele tracą. Szanse na powodzenie działań zmierzających do ustanowienia współpracy nie istnieją bez zaangażowania partnerów. O ile wzajemne relacje z sektorem biznesu, administracją i organizacjami pozarządowymi są dobrze rozwinięte, o tyle z sektorem nauki badane PES nie mają prawie żadnego kontaktu.

Z przedstawionych przez interesariuszy współpracy wzajemnych oczekiwań i wartości do zaoferowania wynika, że są one zbieżne i wzajemnie się uzupełniają. W związku z tym relacje międzysektorowe są jak najbardziej realne. Sektor biznesu i nauki oczekuje możliwości realizacji własnych celów, informacji zwrotnej, motywacji oraz dowartościowania się. Ekonomia społeczna oferuje odpowiednio konkretne produkty i usługi oraz doświadczenie w ich realizacji, kontakt, zaangażowanie i możliwość samospełnienia. PES potrzebują środków finansowych i doradztwa, a biznes i nauka oferuje im pieniądze, wiedzę, edukację, konsulting. Działania te mają wpływ na zwiększenie poziomu integracji społecznej. Kluczową rolę w nawiązaniu współpracy mają do odegrania organy samorządowe. Przykładem może być Urząd Marszałkowski w Szczecinie, który zainicjował spotkanie wszystkich sektorów z terenu całego województwa w celu nawiązania współpracy.

Literatura

Ekspertyza dotycząca stanu i potrzeb ekonomii społecznej w woj. zachodniopomorskim, 2017, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Przedsiębiorstwo Społeczne sp. z o.o., Szczecin.

Gosk I., Pyrka A., 2009, *Różne formy współpracy z podmiotami społecznymi*, Wyd. FISE, Warszawa.

Kaliszewska M., 2012, *Partnerstwo międzysektorowe w ekonomii społecznej – współpraca z administracją publiczną i biznesem*, [w:] *Partnerstwo – współpraca międzysektorowa w realizacji celów*

społecznych, red. A. Handzlik, J. Głowacki, Wyd. Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.

Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2014.

Lewandowska M., 2015, *Droga do partnerstwa – kilka ważnych pytań*, FISE, Warszawa.

Rymsza M., Hryniewiecka A., Derwich P., 2004, *Zasada pomocniczości państwa w Ustawie o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie*, [w:] *Współpraca sektora obywatelskiego z administracją publiczną*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

Schimanek T., 2015, *Standardy współpracy jednostek samorządu terytorialnego ze spółdzielniami socjalnymi w zakresie realizacji usług społecznych użyteczności publicznej*, Wyd. FISE, Warszawa.

Ustawa z 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej, Dz.U. nr 173, poz. 1807 ze zm.